

BALTISAKSA AADEL
EESTI- JA LIIVIMAAL

ALO SÄRG

Toimetanud Ivika Arumäe ja Piret Ruustal

Kujundanud Kaspar Ehlvest

Küljendanud Erje Hakman

Fotod: Eesti Ajalooarhiiv (EAA), Eesti Ajaloomuuseum (EAM), Eesti Kunstimuuseum (EKM), Eesti Rahva Muuseum (ERM), Muinsuskaitseameti arhiiv (MKAA), Kabala Põhikool (KP), Läti Rahvusraamatukogu (LVR), Tartu Ülikooli Raamatukogu (TÜR), Bildarchiv Foto Marburg (BFM), Maria Bergi erakogu (MB), parun Evert Taube erakogu (ET), Stackelbergide arhiiv (Family archive of Stackelberg, FAS)

Esikaanel: Keila-Joa mõis. Andrei Stackenschneideri akvarell.

© Autor ja kirjastus Argo, 2018

Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-607-50-1

Trükitud trükikojas Print Best

SISUKORD

EESSÕNA	7
EESTI ALA AADLIST (Andres Adamson).....	9
AADLIKE ELULAADIST	29
MÕISTATUSLIK MÕIS.....	29
MÕISAKOMPLEKS.....	36
PEAHOONE	48
ELU MÕISAS	70
MUUD TEGEMISED	82
JÄRELLUGU.....	91
MAISE TEEKONNA LÕPP: MATMISKOMBED	
JA HAUATÄHISED	93
AEGADE ALGUSEST.....	93
KIRIKAIAS JA KALMISTUL	97
HAUATÄHISED.....	107
MÕISATE RAHULAD	110
SUURI BALTISAKSA SUGUVÕSASID.....	116
PAHLENID – VENNAD JA VENNAPOJAD	116
OLUSTVERE JA FERSENID.....	130
FERSENITEST FELDMARSSALID	138
KES OLI OTTO ADOLF WEISMANN VON WEISSENSTEIN?	142
FELDMARSSAL BARCLAY DE TOLLY JALAJÄLJED LIIVIMAAL.....	146
GRÜNEWALDTID – KAARDIVÄELASED	159
KAS KINDRAL MICHELSON OLI EESTLANE?.....	164
UNGRU KRAHVI PESAKOND.....	169
KUTUZOVI VÄIMEES.....	180
PIISKOP ALBERT JA BUXHOEWEDENID.....	186
KINDRAL CANCRINI EKSITUS.....	192
KRAHV BERGI KIRJU ELU	195
KAS VENELASED VÕI SAKSLASED?.....	203
MUUMIATEST EESTI- JA LIIVIMAAL	207
LISA. BALTISAKSLASTEST PÜHA GEORGI ORDENI	
KAVALERID.....	217
KIRJANDUS	231
MÄRKUSED	237
ISIKUNIMEDE REGISTER.....	244

AADLIKE ELULAADIST

Mõistatuslik mõis

Tänapäeval peetakse mõisast rääkides üldjuhul silmas mõisniku eluaset ehk häärberit. Ajaloolises mõttes on mõis aga pigem majandusüksus, millest häärber moodustab vaid imepisikese, kuigi tihti kõige pilkupüüdvama osa. Järgnevatel lehekülgedel kasutame mõisa mõistet just viimases, ajaloolises tähenduses.

Sõna „mõis“ on tunduvalt vanem kui nähtus, mille tähistamiseks seda pruugitakse. Keeleteadlane Paul Ariste on väitnud, et sõna pärineb 13. sajandist, mil seda kasutati suurema maaüksuse kohta. Feodaalist omaniku maavaldust hakkas see tähistama hoopis hiljem. Sama meelt on mõisauurija Juhan Maiste. Sõna vanusele vihjab ka fakt, et meilt on see levinud läti keelde – „muiža“ – ja ehk ka vene keelde, kus „mõza“ tähistab maamaja või mõisat.

Kui esimesed „päris“ mõisa moodi ühendused hakkasid tekkima 14. sajandi keskel, siis tegelikult mõisate arengu alguseks võib lugeda siiski alles 15. sajandit. Võõrvallutuse järel oli tänase Eesti territoorium jagatud mitme omaniku vahel: Põhja-Eesti kuulus Taanile, Kesk- ja Lõuna-Eestis olid Liivi ordu valdused, Läänemaad ja saari valitses valdavalt Saare-Lääne piiskop, Tartu ja Otepää ümbrus moodustasid Tartu piiskopkonna.

1343. aasta kevadel toimus suur võõrvõimude vastu suunatud väljaastumine, mida tunneme Jüriöö ülestõusuna. Vastuhaku järel müüs Taani oma valdused Liivi ordule. Siis saabus mõningane rahuage, mis võimaldas maaomanikel elama asuda väljapoole suurkindlusi. Siiani oldi kindlustest väljas käidud vaid periooditi – sõdimas või makse kogumas. Kuna tolleaegne maks väljendus eelkõige viljas, hakkasid läänimehed¹ esimeste hoonetena rajama oma valdustesse veskeid, mis pidid seda maksuvilja jahvatama. Kui üldine olukord veidi rahunes, hakati veskite lähedusse püstitama elu- ja majandushooneid. Nii tekkinud majapidamisi võib juba nimetada mõisate eelkäijateks. Kui Taani hindamisraamatus, mis käsitleb 13. sajandi algusaastate asustust Põhja-Eestis, on mainitud kõigest kolme mõisat, siis edaspidi nende arv kasvas. Enne Jüriöö ülestõusu oli Põhja-Eestis 21 mõisat.²

Äsja tekkinud mõisate omanikud ei olnud kaugeltki ainult sakslased, nagu üldiselt on arvatud. Juba Taani hindamisraamatus nimetatud kolmest mõisast kuulus üks kohalikku päritolu Villelempile. Kui võtta vaatluse alla 18. sajandini vastu pidanud aadlisuguvõsad, siis kohalik päritolu on tõendatud Joeristide ja Lievenite puhul.

Atla mõisast on esimesi teateid aastast 1422. Praegune peahoone pärineb arvatavasti 18. sajandi lõpukümnenditest.

Esimesed pärinesid Virumaalt Saksi mõisa talupojast Jüri poeg Thomasest, kes astus Põhjasõja ajal Rootsi armeesse, teine aga abielusidemetest liivlaste vanema Kaupo tütre Hedwigiga. Lievenitega ühisest esivanemast pärinesid ka Ungernid. Väidetavalt eesti päritolu esivanemaid võib leida Maydellide, Taubede, Sasside, Löwenwoldede ja Wrangelite suguvõsadest, nagu ka juba eespool mainitud. Hilisematestki aegadest on teada juhtumeid, kui aadlik (või tulevane aadlik) abiellus madalamast soost neiuga. Tuntuim juhtum pärineb teadusmaailmast: loodusuurija Alexander Theodor von Middendorffi ema Sophia Johanson oli endine Klooga mõisa pärisori. Sarnaseid jutte on leitud ka admiral Adam Johann von Krusensterni abikaasa Juliane Charlotte von Taube päritolu kohta. Samuti on eestlastest esivanemaid püütud leida Karl Ernst von Baeri suguvõsast.

*

Mõisa üldilme sõltus suuresti mõisa tüübist, valdajate jõukusest, kunstilisest maitsest ja vajadustest. 18. sajandi keskpaigaks olid lõplikult välja kujunenud viis mõisa põhitüüpi: rüütlimõis, riigimõis, kirikumõis, linnamõis ja rüütelkonnamõis.

Arvuliselt kõige rohkem oli **rüütlimõisaid** (*Rittergut*). Peeter I kinnitatud Balti erikorra kohaselt tohtis rüütlimõisa omanikuks olla üksnes aadlik ehk isik, kelle perekond oli kantud aadlimatriklisse.

19. sajandi teisest poolest alates võis rüütlimõisat omada ka mitteaadlik. Vastavaid õigusi sätestanud seadused hakkasid Liivimaal kehtima 1866. ja Eestimaal 1869. aastal. Kuigi seadus seda lubas, tegid teised mõisaomanikud arusaadavatel põhjustel sellele kõikvõimalikke takistusi. Siiski sündis Liivimaal Abja kandis lausa talupoeglikku algupära Erdellide mõisnikesuguvõsa. Ühte hoidev rüütlikond püüdis tõrjuda kõiki võõrast päritolu aadlikke, näiteks venelasi. Üldteada on tuntud kirjamehe Faddei Bulgarini Karlova mõisa ost ning Tartumaa mõisaellu sisseelamine.³

20. sajandi algul, siinsete mõisate huku eelõhtul, oli Eesti alal 1026 rüütlimõisat. Rüütlimõisa staatuse saavutamiseks pidi mõisal olema teatud suurus, mille sätestas jällegi Balti erikord. Põhimõtteliselt võis mõis olla ka seadusega ettenähtust väiksem, kuid seda vaid juhul, kui see oli rüütlimõisaks saanud enne Balti erikorra jõustumist.

Tihti kuulus ühele omanikule mitu mõisat, erandjuhtudel võis neid olla isegi kümneid. Siis kujunes üks mõisatest peamõisaks, mis ehitati tavaliselt uhkemini välja kui teised. Ülejäänud jäid kõrvalmõisateks (*Beigut*), mis olid juriidiliselt siiski rüütlimõisa staatuses. Olles pikema perioodi jooksul ühe perekonna valduses, suurenes esindusülesannete vähenedes nende majanduslik funktsioon. Arendati eelkõige majandushooneid, mis üldjuhul on tänaseks tunduvalt halvemini säilinud kui peahooned.

Rüütlimõisate juurde kuulusid alati ka väiksemad majandusüksused – karjamõisad (*Hoflage*), kus, nagu nimigi ütleb, tegeleti eelkõige põllumajandusega. 19.–20. sajandil rajati mitmesse rüütlimõisa ka väikesi tööstusettevõtteid, näiteks piiritusevabrik, telliselõöv või muu sarnane. Karjamõisaid võis ühe rüütlimõisa koosseisus olla mitu. Eluhoonetest ehitati karjamõisa peale majandushoonete tavaliselt vaid mõisatöölise – moonakate – elamud ning valitsejamaja. Üldjuhul jäi karjamõisate hoonestus suhteliselt tagasihoidlikuks.

Need mõisad, mille suurus jäi seaduses ettenähtust väiksemaks, kandsid poolmõisa ehk maakoha (*Landstelle*) nime. Need olid küll majanduslikult iseseisvad majapidamised, kuid neil puudusid rüütlimõisa omamisega kaasnevad eriõigused ja kohustused. Lisaks võis poolmõisa omanik olla mitteaadlik. 20. sajandi algul oli poolmõisaid siinmail 69.

Rüütlimõisa omanikul oli terve rida õigusi, aga ka kohustusi. Näiteks pidi ta maksma kirikumaksu ja kõiki kohalikke makse, ent oli kuni 1881. aasta seadusemuudatuseni vabastatud maamaksust. Ta oli kohustatud mõisa territooriumil tagama üldkasutatavate teede ja sildade korrasoleku. Rüütlimõisa esindaja pidi osa võtma Maapäeva

Vana-Roosa mõisa Naadi karjamõis on tüüpilise ülesehitusega Lõuna-Eesti karjamõis, sarnanedes hilisema talukompleksiga.

tegevusest (Maapäev oli rüütelkonna kõrgeim võimuorgan, mis korraldas kohalikku elu). Maapäeva ülesannetest tulenes terve rida omavalitsuslikke ja korrakaitseameid. 19. sajandi teise pooleni kuulus rüütlimõisa omanikule ka osaline kohtu- ja politseivõim oma mõisas. Mis puutub Maapäeva hääleõigusse, siis iga rüütlimõis (ka kõrvalmõis) andis selle omanikule ühe hääle. Nii oligi neil suurmaaomanikel, kellele kuulus rohkem mõisaid, ka suurem hääleõigus Maapäeval. Peale selle oli rüütlimõisa omanikul ainuõigus pidada mõisa territooriumil veskit, põletada viina ja pruulida õlut ning seda turustada mõisa kõrtsides või väljaspool mõisa piire, samuti pidada jahti mõisale kuuluvates metsades.

Mõisaomanikud võisid oma valdustest moodustada fideikomisse. Selle valdusvormi korral moodustasid mõisad ühe suure kompleksi, mida ei tohtinud tükeldada, müüa ega ka laenudega koormata. Mõis pärandus vanimale lapsele. Meesliini pidi pärimise puhul nimetati neid majoraatmõisateks.⁴

Eravaldusse kuulnud rüütlimõisate vastandiks olid **riigimõisad**. Tavaliselt korraldasid riigimõisa majandamist selleks nimetatud ametnikud või rentnikud (rentnikeks võisid olla ka aadlikud). Riigimõisate arv on olnud eri aegadel väga erinev. 20. sajandi algul oli riigimõisaid 122.

Riigimõisad hakkasid kujunema Liivi sõja järel nn ametimõisate (ordu, piiskoppide ja kloostrite valduste) baasil. Rootsi võimu ajal läänistati 17. sajandi algul siinmail muude riigimaade kõrval ka hulgaliselt juba asutatud riigimõisaid. Sajandi keskpaigaks oli välja kujunenud olukord, kus Rootsi riigi mõisatest saadav tulu oli viidud miinimumini. Esimese katse riigikassa sissetulekute korrastamiseks läänimõisate tagasisõtmise ehk reduktsiooni teel tegi 1655. aastal kuningas Karl X Gustav. Siiski jõustus reduktsioon siinmail alles tema poja Karl XI ajal 1680. aastate teisel poolel. Riigistamise alla kuulusid mõisad, mis olid läänistatud teenistusaadlile pärast Liivi sõda, seega pääsesid reduktsioonist väga vähesed

Kotlandi riigimõisa barokne puidust peahoone Saaremaal on üks väheseid säilinuid omalaadsete hulgas. Praegu-seks on mõisahoone kaunitult restaureeritud.

valdused. Reduktsiooni lõpuks lähenes riigile kuuluvate mõisate arv 500-le. Reeglina jäeti riigistatud mõisad nende endistele omanikele rendile.

Loomulikult ei tekitanud reduktsioon mõisaomanikes Rootsi riigi suhtes erilist poolehoidu. Otsuse vastu püüti isegi avalikult võidelda, kuid tulutult. Oskusliku poliitilis-diplomaatilise aktsiooniga sai 1710. aastal hakkama Peeter I, kes Põhjasõja lõpufaasis Harkus sõlmitud kapitulatsiooniga lubas ühe esimese asjana tagastada siinsele aadlile rootslaste poolt riigistatud läänimõisad. Kokkuleppe tulemusena sündis juba eespool nimetatud Balti erikord.

Vene keisririigile kuulunud riigimõisad olid valdavalt aadlikele välja renditud. Erinevalt rüütlimõisatest oli riigimõisate hoonestus enamasti suhteliselt tagasihoidlik, sest rentnikul puudus huvi oma isiklike ressursside arvel esinduslikumaid hooneid rajada. Üldjuhul püüdsid riigimõisa rentnikud oma rendikohast võimalikult palju tulu saada ja sellesse võimalikult vähe investeerida. Sestap polnud riigimõisate talupoegade elu hoopiski lihtne. Samas reguleerisid rentnike tegevust siiski teatavad reeglid. Põhjaliku arengu läbi teinud riigimõisad on teada vaid üks. 1770. aastatel sai Pilstvere kihelkonnas asunud Kõo riigimõisa rentnikuks kindral Hans Heinrich von Weymarn. Sama kümnendi lõpuks oli Kõo mõis esinduslikumalt välja ehitatud kui nii mõnedki rüütlimõisad. Paraku ei osanud mõisa hilisemad omanikud seda panust vääriliselt hinnata ning kasutuseta mõisakompleks trotsibki praegu tühjana vihma ja tuuli.

19. sajandi teisel poolel anti seoses vene õigeusu massilise juurutamisega ning kirikute rajamisega mitme riigimõisa maad kirikute käsutusse. Samuti jagati mõisate maid talukohtadeks.⁵ Praeguseks on suurem osa riigimõisate hoonestusest hävinud.

Ametimõisatest arenesid välja ka **kirikumõisad** ehk pastoraadid. Need kuulusid kohaliku kiriku juurde ja pidid tagama pastorile sissetuleku. Kirikumõisa hoones asus kiriku kantselei. Kirikumõisa majandustegevuse ulatust ei saa võrrelda teiste mõisate omaga ning suurem osa sissetulekust pidi laekuma maksudest ja annetustest. Samuti ei olnud kirikumõisa hoonestus üldjuhul kuigi esinduslik. Valdavalt pärinevad kõnealused hooned 18.–19. sajandist ning kujutavad endast lihtsaid ühekorruselisi puidust või kivist poolkelpkatusega ehitisi. Väheste erandite hulka kuulub Keila esinduslik kahekorruline klassitsistlik kivist pastoraadihoone. See on praeguseni alles, kuid seisnud pikka aega kasutuseta. Kahjuks ei ole teised pastoraadid sama hästi säilinud. 20. sajandi algul oli Eesti alal 108 kirikumõisat.

Riigimõisaga sarnaneb **linnamõis** (*Stadtgut*). Neid oli kahte tüüpi. Esimesel juhul allus mõis otse linnavalitsusele – raele – ja selle toimimise eest vastutas selleks määratud ametnik. Niisuguseid mõisaid nimetati patrimoniaalmõisateks. Teised olid välja renditud ja toimisid rüütlimõisatena. 20. sajandi algul oli Eestis 17 linnamõisat.

Eesti alal olid mõisad pea kõigil suurematel linnadel. Enim oli neid ootuspäraselt Tartul ja Tallinnal. Mõned neist paiknesid otse linna piiril, mõned linnast

Tee Haabersti linnamõisa 19. sajandi keskel. Carl Buddeuse joonistus.

kaugemal. Kui Tartu mõisad olid kõik patrimoniaalmõisad, siis Tallinnas oli seda tüüpi üksnes Haabersti linnamõis. Teised Tallinna linnamõisad (näiteks Kautjala) olid rendimõisad ning jäid linnast kaugemale.⁶ Tänapäeval asuvad paljud sellised mõisad linna piirides.

Linnamõisatega olid väga sarnased **rüütelkonnamõisad**. Eelkõige olid need endised riigimõisad, mis olid antud rüütelkonnale kasutamiseks. Juba Rootsi ajal

Laadjala mõis Saaremaal kuulus samuti rüütelkonnale. Siin asus pidalitõbiste varjupaik.

oli Eestimaa rüütelkonnale antud Nabala, Kuimetsa ja Kaiu mõis. Rüütelkonna valduses püsisid need võõrandamiseni. Eri aegadel on rüütelkonnale kuulunud veelgi mõisaid, kuid lühema perioodi jooksul. Eraldi rühma moodustavad neli haridusfunktsiooniga mõisat – aadlipreilide õppeasutustena tegutsenud Vinni mõis Virumaal, Kuressaare mõis Viljandimaal, Koonga Pärnumaal ja Oriküla Saaremaal.⁷

*Räpina mõisa
Raigla kõrval-
mõisa hoonestus
on veidi
suurejoonelisem
kui karja-
mõisates, kuid
põhirõhk on
eelkõige siiski
majandus-
hoonetel.*

Vinni rüütelkonnamõisas asus aadlipreilide õppeasutus, mille õigusjärglane tegutses mõisa hoonetes 1939. aastani. Peahoone kujutab endast kinnise sisehooviga kastellehitist. Võimalik, et samal kohal asus keskajal väike kindlus.